

**UNIVERSITATEA „AL. I. CUZA” - IAȘI
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ „DUMITRU
STĂNILOAE”
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
TEOLOGIE LITURGICĂ**

**SĂRBĂTOAREA ADORMIRII MAICII DOMNULUI ÎN
TRADIȚIA ORTODOXĂ -ASPECTE ISTORICO-
LITURGICE ȘI TEOLOGICO-DUHOVNICEȘTI
(rezumat teză de doctorat)**

**Conducător științific:
(Pr.) Prof. Univ. Dr. Viorel SAVA**

**Autor:
HANGANU Adrian Constantin**

**IAȘI
2022**

Cuprins

Abrevieri	4
Introducere	5
I. Temeiurile preacinstirii Maicii Domnului	16
I. 1. Textele biblice	20
I.1.1. Vechiul Testament.	24
I.1.1.a. Protoevanghelia (Fac. 3,15)	27
I.1.1.b. Regele David	29
I.1.1.c. Prorocul Isaia	31
I.1.1.d. Profetul Ieremia	33
I.1.1.e. Profetul Iezechiel	34
I.1.1.f. Profetul Daniel	35
I.1.2. Prefigurări biblice arhetipale	36
I.1.2.a. „Rugul nemistuit” și „pământul sfânt”	38
I.1.2.b. Simboluri biblice arhetipale	38
I.2. Noul Testament	40
II. Sărbătorile Maicii Domnului în anul bisericesc ortodox	52
II.1. Sinoptica sărbătorilor Maicii Domnului	59
II.2. Praznicele Împărătești ale Maicii Domnului	61
II.2.1. Nașterea Maicii Domnului (8 septembrie)	61
II.2.1.1. Semnificația sărbătorii	63
II.2.1.2. Specificul liturgic	65
II.2.2. Intrarea Maicii Domnului în Biserică	68
II.2.2.1. Semnificația sărbătorii	69
II.2.2.2. Specificul liturgic	71
II.2.3. Buna Vestire	73
II.2.3.1. Semnificația sărbătorii	74
II.2.3.2. Specificul liturgic	77
II.3. Sărbători mai mici ale Maicii Domnului	80
II.3.1. Soborul Presfintei Născătoare de Dumnezeu cea de la Miasine	80
II.3.2. Acoperământul Maicii Domnului (Pocrovul)	81
II.3.3. Zămislirea Sfintei Fecioare Maria de către Sf. Ana	82
II.3.4. Soborul Maicii Domnului	84
II.3.4.1. Semnificația sărbătorii	84
II.3.4.2. Specificul liturgic	85
II.3.5. Izvorul Tămăduirii	87
II.3.6. Punerea în raclă a Cinstului veșmânt al Maicii Domnului (2 iul.)	89
II.3.7. Punerea în raclă a brâului Maicii Domnului (31 aug.)	90
II.3.8. Alte referiri din Sinaxare la Maica Domnului	92
III. Sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului	95
III.1. Istoricul sărbătorii. Atestări documentare	103
III.1.1. Atestări documentare în Bisericile nealcedoniene	104
III.1.2. Atestări documentare în Biserica Romano-Catolică	107
III.1.3. Atestări documentare în Biserica Ortodoxă	109
III.1.4. Denumirea liturgică a sărbătorii <i>Adormirii</i> de la origini până astăzi	113
III.2. Descrierea evenimentului <i>Adormirii</i> în izvoare scrise	120
III.2.1. Textele din Noul Testament referitoare la Fecioara Maria	122
III.2.2. Texte nebiblice (apocrife) despre <i>Adormirea</i> Maicii Domnului	125
III.2.2.1. Cuvîntul Sfîntului Ioan Teologul despre Adormirea preasfintei Născătoare de Dumnezeu	129
III.2.2.2. Urcarea la cer a Maicii Domnului	133

III.2.2.3. Adormirea stăpînei noastre Născătoare de Dumnezeu și-n veci Fecioară Maria, scrisă de Ioan, arhiepiscop al Thesalonicului	136
III.2.2.4. Relatare asupra Adormirii Preasfintei Născătoare de Dumnezeu și cum s-a mutat [la cer] preaneprihănită Maică a Domnului	139
III.2.2.5. <i>Istoria Euthimiacă</i> și alte texte străvechi	143
III.3. Semnificația sărbătorii <i>Adormirii</i>	144
III.3.1. Repere istorico-geografice ale evenimentului <i>Adormirii</i>	150
III.3.1.1. Vârsta Maicii Domnului la <i>Adormire</i>	151
III.3.1.2. Mormântul Maicii Domnului	153
III.4. Specificul liturgic al sărbătorii <i>Adormirea Maicii Domnului</i>	156
III.4.1. Postul Adormirii Maicii Domnului.	157
III.4.1.1. Semnificația postului <i>Adormirii</i> și elementele liturgice caracteristice	158
III.4.1.2. Istoricul postului Adormirii Maicii Domnului	160
III.4.1.3. Aspectele formale caracteristice postului <i>Adormirii</i>	162
III.4.2. Elemente structurale ale imnologiei <i>Adormirii Maicii Domnului</i>	165
III.4.3. Zile liturgice marcante ale sărbătorii <i>Adormirii</i>	171
III.4.3.1. Înainte serbarea	172
III.4.3.2. După serbarea (16 august)	175
III.4.3.3. Odovania sau încheierea (23 august). Structura liturgico-tipiconală	176
III.5. Elemente definitorii ale sărbătorii <i>Adormirii</i> în slujba bisericească ortodoxă	178
III.5.1. Imnografia ortodoxă a sărbătorii Adormirea Maicii Domnului	180
III.5.1.1. Compoziții imnografice postpatristice despre sărbătoarea Adormirii	185
III.5.1.1.a. Acatistul și Paraclisul Adormirii Maicii Domnului	185
III.5.1.1.b. Prohodul Maicii Domnului	190
III.5.1.1.c. Icoana Adormirii Maicii Domnului	191
III.5.2. Tipiconul bisericesc ortodox la sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului	194
III.6. Trăsăturile de bază ale sărbătorii sau opinii personale	196
IV. Sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului în tradiția populară românească	199
IV.1. Termeni și concepte ale tradiției populare	200
IV.2. Specificul tradiției populare românești a Adormirii Maicii Domnului	202
IV.3. Forme de manifestare ale tradiției populare românești	205
IV.3.1. Formele particulare	205
IV.3.2. Formele publice	210
IV.3.2.1. Hramuri, pelerinaje și solemnități publice	211
IV.4. Creații artistice populare	214
IV.4.1. Teme teologice în tradiția populară românească	217
Concluzii	219
Bibliografie	225

Teza este redactată în patru capitole precedate de o *Introducere* și urmate de *Concluzii*. Primele două capitole scot în evidență caracterul general al preacinstirii și al sărbătorilor Maicii Domnului. *Capitolul I* se ocupă de temeiurile biblice, sistematizate de noi istoric, înțelese de comentariile patristice a fi profeții împlinite în persoana Fecioarei Maria. Relatările din Noul Testament, deși puține și uneori doar aluzive, vin să confirme concepția mariologică patristică. Mult mai dezvoltat expun viața Maicii Domnului scrierile apocrife. Din aceste temeiuri vor izvorî sărbătorile închinat Maicii Domnului în anul bisericesc ortodox despre care tratează rezumativ *Capitolul II*.

Celelalte două sunt capitole de bază, în care *Capitolul III* aprofundează, deși nu exhaustiv, problematica sărbătorii *Adormirii* cu cele patru caracteristici științifice: istoric, liturgic, teologic și duhovnicesc. *Capitolul IV* supune atenției celălalt tip de manifestare publică a sărbătorii *Adormirii*, respectiv în tradiția populară, concentrat preponderent pe cea românească. Ambele capitole au scopul de a demonstra că sărbătoarea *Adormirii Maicii Domnului* are în Ortodoxie un parcurs ce poate fi urmărit din patru perspective esențiale: istoric, liturgic, teologic și duhovnicesc.

Introducerea tezei pornește de la premiza clarificării apariției cultului *teotokologic* și intenționează să arate că există un „de ce” cu substrat profund teologic. Deosebita cinstire (*iperdouleia*) pe care Biserica Ortodoxă o acordă Maicii Domnului are temeiuri autentice și solide, verificate în timp și confirmate prin hotărâri sinodale. *Teotokologia*, știința despre Născătoarea de Dumnezeu, izvorăște, apoi se consolidează, din adevăruri revelate progresiv, calchiindu-se pe necesitățile apologetice și misionare ale Bisericii în funcție de progresul ei istoric.

Scopul și obiectivele generale se ating prin demonstrații care exprimă clar că există un fir istoric pe care se poate urmări evoluția a două elemente teologice definitorii Ortodoxiei:

1. apariția și dinamica *teotokologiei*, existentă în stare latentă până în secolul V ca fiind întemeiată pe Scriptură și Tradiție, chiar dacă neautentificată oficial;
2. dezvoltarea cultului mariologic de la origini și până la cristalizarea sa ca o consecință a autorizării post-factum a scrierilor apocrife, cunoscute Părinților Bisericii.

Tema cercetării se bucură de o generoasă ofertă livrescă, în special sub aspectul poziționării subiectului în sfera istorico-liturgică. Autori de renume au tratat tema mariologiei sub aspect general. Parcurgând tematica răsăriteană și occidentală un amănunt ne-a atras atenția în mod deosebit. Se constată lipsa unor lucrări de amploare focusate pe concentrarea într-o singură lucrare a ideilor desprinse din eforturile teologice ale predecesorilor noștri. Am putea

defini această lucrare unitară ca pe o istorie a sărbătorii *Adormirii Maicii Domnului* sau foarte bine redenumită *Sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului de la origini până astăzi în spațiul ortodox* și tot la fel de bine *Sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului de-a lungul veacurilor*. Acest ultim titlu ar trebui să acopere tema mult mai dezvoltat pentru spațiile romano-catolic și necalcedonian asupra căruia noi nu am insistat extins.

Teologi ortodocși dar și occidentali au scris despre Maica Domnului. Din fericire astăzi traducerile multor manuscrise antice, care nu se află în Răsărit ci în Occident, se pot găsi în fondul teologic românesc. Se concentrează în teza noastră, ca într-un ecumenism al mariologiei, idei din ambele câmpuri științifice. Am ales să nu le așezăm în poziții antagonice, ci ne-am rezumat la expunerea lor cu mici observații critice unde a fost cazul. O reinventare a paradigmei mariologice ortodoxe nu este nici posibilă nici binevenită dar o readucere în actualitate prin evidențierea celor patru laturi propuse de teza noastră ar acoperi caracterul noutetic al acesteia.

Preacinstirea Maicii Domnului în Biserica Ortodoxă s-a dezvoltat, în mod firesc, datorită credincioșiei primilor creștini în urma predaniile patristice timpurii. Erau vechi convingeri în biserica primelor veacuri că despre Fecioară și fecioria sa fusese anticipat încă din primii zori ai neamului omenesc, fapt consemnat de Vechiul Testament, deși nu direct și explicit.

Există între Maica Domnului și Biserică o interdependență obiectivă imutabilă. Maica Domnului naște Biserica iar Biserica naște cunoașterea despre Maica Domnului. În afara Bisericii Maica Domnului ar rămâne o simplă persoană istorică. Biserica, fără Maica Domnului, nu justifică argumentul umanității lui Hristos, Capul ei. Teandria Bisericii fără Dumnezeu-înomenit suferă o gravă mutație a esenței sale instituționale.

Conceptul acesta teologic începe să se contureze încă de la începutul creștinismului, care consideră făgăduințele despre venirea lui Mesia, anunțate de Dumnezeu prin profeți, realizate în Persoana istorică a lui Iisus din Nazaret. Desăvârșirea profețiilor este bine determinată printr-o persoană și la un timp definit, statornicindu-li-se deplinătatea și realizarea în clipa în care Fecioara din Nazaret, zămisbind în pântece de la Duhul Sfânt, va naște, după trup, pe Dumnezeu Fiul, Mântuitorul tuturor.

Argumentele creștin-ortodoxe sunt înainte de toate de natură biblică pentru ca mai apoi urmașii Domnului Hristos, începând chiar cu cei din timpul vieții Fecioarei Maria, să le dezvolte. Abia mai târziu Biserica avea să le consacre ca parte importantă în tezaurul Sfintei Tradiții. Sfințenia Maicii Domnului, care este mai presus de sfințenia tuturor creaturilor, vine de la legătura sa cu Hristos. Învățăturile despre pururea fecioria Maicii Domnului și consecința imediată a Nașterii de Dumnezeu au fost definitiv dogmatizate la Sinodul IV ecumenic (Efes,

431), dar totuși ele au circulat și până atunci nesistemizate, fiind cunoscute în Biserica creștină din primele patru secole pentru că aveau temeuri revelaționale.

Necesitatea de a înțelege rolul Fecioarei Maria a fost puternic manifestată începând chiar cu secolul al II-lea d.Hr., deși primele anticipări aparțin, prin Sf. Ignatie Teoforul, de sfârșitul primului secol creștin. Practic, Sf. Părinți din secolele II-IV, până la definirea sinodală de la Efes în anul 431 a învățaturii despre Fecioara Maria, au perpetuat aceeași tradiție înfiripată după evenimentul *Adormirii Maicii Domnului* în a doua jumătate a primului secol creștin. Faptul acesta a continuat mai intens în secolele post Efes dar cunoașterea corectă este necesară și astăzi pentru că învățătura despre Maica Domnului este percepută diferit în religiile monoteiste.

Capitolul I prezintă rezumativ temeuriile din care s-a născut această dogmă atât de veche a Bisericii Răsăritene. Ele sunt aceleași pe care, în decursul timpului, teologia ortodoxă le-a afirmat în scris și arta sacră. Pornind de la afirmațiile biblice cu caracter profetic, continuând cu ale Sfintei Tradiții, care înglobează și pe cele liturgice, se va insista că preacinstirea Fecioarei Maria, Maica Domnului Iisus Hristos, este o dogmă cu baze temeinice perpetuată cu evlavie în Biserica Ortodoxă. Proveniți din mediul iudaic, buni cunoscători ai Scripturii, o parte din autorii secolelor I-II au aplicat profețiile despre „femeie” și „fecioară” Mariei din Nazaret (Cunningham, 2017). Punând în legătură învățătura despre Hristos-Noul Adam, cu cunoștințele despre cea din care S-a născut au descoperit paralelismul Maria-Noua Eva.

Scrierile antice timpurii, foarte puține și sărace în relatări despre viața Fecioarei Maria post Înălțarea Domnului, apar într-o perioadă în care canonul biblic era deja consacrat. O parte din Părinții secolelor II-IV, anterior Sinodului de la Efes, creaseră prin scrierile lor, atmosfera propice integrării în Biserică a dogmei mariologice *teotokia*. Scopul principal al acelei epoci era preponderent apologetic hristocentric. Exista însă și o tradiție narativă, concomitentă și paralelă, în care persoana principală era Maica Domnului și unde erau descrise faptele vieții sale. Această tradiție narativ-teologică se încadrează în scrierile apocrife.

Baza dogmatic-canonice izvorăște din însăși ființa Bisericii „stâlp și temelie adevărului” (I Tim. 3,15) și evoluează sub aspect istoric prin Biserică, aceasta permanent ferind-o de posibilele devieri spre ereziile cu care s-a confruntat dintotdeauna. După părerea noastră, ereziile își au rădăcina în neînțelegerea Întrupării Domnului și a aportului Fecioarei Maria la aceasta.

Expunerea temeuriilor pe firul logic – biblic, dogmatic și canonic – are și o componentă cronologică (diacronie) deoarece s-au împământănit în Biserică mai întâi prin textele biblice

lecturate în cult sau în particular. Fixarea în dogme este consecința necesității de a o face parte integrantă a credinței implementată prin canoane și expusă prin elemente cultice.

Ceea ce Sfânta Scriptură a furnizat în formularea dogmei despre *theotokia* Maicii Domnului, slujbele ortodoxe au exprimat în cultul public și particular. S-a creat astfel simbioza perfect necesară unei trăiri autentic creștine. Ideile biblice extrase de Sf. Părinți au fost convertite în liturghisire și în arta sacră spre folosul popular, fie creștin fie păgân. În felul acesta a luat ființă slujirea bisericească.

Lucrările teologiei occidentale, publicate la noi (Shoemaker 2018, Norelli 2020, Pitre 2020) propun, ca model, chiar prototip al cinstirii Maicii Domnului, sărbătorile unor sfinți martiri (Cameron 2000) despre a căror cinstire există surse documentare anterioare instituirii oficiale a sărbătorilor Maicii Domnului. Ceea ce le scapă lor însă, este existența unui cult primar al Maicii Domnului la mănăstirea Sf. Sava din Ierusalim. Nu au ținut cont în argumentația lor că Fecioara Maria era cinstită împreună cu Cel născut din ea (Branîște 2002, 2015). De acest amănunt vom ține cont noi când argumentăm istoricul unor sărbători ale Maicii Domnului.

Sursele apocrife despre Maica Domnului, devin complementare cunoștințelor pe care le aveau Părinții în perioada post Efes. Ei înțeleg că prin acceptarea voluntară a nașterii lui Hristos, Fecioara Maria devine punte de legătură între Cer și pământ. Rolul ei în istoria mântuirii nu se încheie însă cu episodul Betleem sau cu Golgota ci continuă să fie la fel de important și necesar până la unirea deplină a creației cu Creatorul. Aici intervine lucrarea și responsabilitatea Bisericii care slujind Adevărul slujește lui Dumnezeu și oamenilor. O primă scenă a acestei reuniuni a umanității cu Creatorul o înfățișează *Adormirea Maicii Domnului*, atât ca eveniment în sine cât și ca reprezentare liturgică.

Așadar *Capitolul I* scoate în evidență că preacinstirea Maicii Domnului este o dogmă cu temeinice baze, perpetuată cu evlavie în Biserica Ortodoxă. De asemenea că diferența de timp între primele forme de cinstire și confirmarea oficială a Bisericii are unele explicații de natură conjuncturală. Lipsa unor documente oficiale bisericești nu exclude și nu contrazice existența unui cult primar arhaic al Maicii Domnului.

Din acest mod de a se raporta la Maica Domnului, în Biserică au izvorât sărbătorile împodobite estetic prin mijloace liturgice specifice: imnuri și icoane, despre care arătăm în *Capitolul II*. Toate sărbătorile Maicii Domnului sunt un reflex al recunoștinței oferite prin anamneză, laudă și invocare. Mulțimea sărbătorilor se asociază unei expresivități care pune arta laică în slujba lui Dumnezeu dând o altă valoare timpului și spațiului (Schmemmann 2002).

Poezia, muzica și pictura, îmbogățite prin conținuturi sacre, devin instrumente ale cunoașterii de Dumnezeu (teologie). Manifestarea lor publică în serviciile divine trece din domeniul artei simple în cel al propovăduirii (teologhisire). Din literă moartă și din culori

profane, cuvintele imnografiei alături de imaginile sacre se transfigurează, se însuflețesc prin Duhul Sfânt răspândind lumină și viață.

Toate sărbătorile Maicii Domnului, cu sau fără ținere, urmăresc aceleași obiective liturgice întrebunțând drept mijloace slujbele bisericesti. Există totuși diferențe esențiale între Ortodoxie și Romano-Catolicism care modifică statutul teologic al Maicii Domnului prin adoptarea celor două dogme *Immacolata Concezione* și *Assunzione*.

Deosebita cinstitie pe care Biserica Ortodoxă o acordă Sfintei Fecioare Maria izvorăște și se întemeiază pe o serie de prerogative sau elemente speciale care alcătuiesc *teotokologia*. Cultul public de care Maica Domnului se bucură în viața Bisericii este manifestat prin mai multe forme sau expresii (Schmemman 2010) din care cea mai importantă este instituirea de sărbători sau zile anumite din cursul anului bisericesc consacrate pomenirii și cinstitiei ei.

Constatăm în Biserica Răsăritului o fidelitate față de străvechile temeuri, dusă până la perfecțiune. În timp, ea s-a concretizat în instituirea sărbătorilor dedicate acesteia. Ele sunt clasificate de către Teologia Liturgică în sărbători cu ținere (importante) iar altele fără ținere (intensitate locală diferită, Sava 2012).

Surse istorice confirmă că bisericile locale timpurii aveau propriul calendar (listă de sărbători) și abia mai apoi sărbătorile au fost consfințite și generalizate de către episcopi și sinoade iar unele cazuri uneori de către împărați creștini. Calendarul (sinaxarul) pe care îl întrebunțăm noi astăzi este o compilație a unor calendare în uz după Sinodul III ecumenic, realizată în secolul X.

Toate sărbătorile închinare Fecioarei Maria, indiferent de evenimentul prănuit, au încă de la începutul instituirii lor, pe lângă funcția anamnetică sau comemorativă (*hē mnēmē tēs Marias*) și un pronunțat caracter liturgic-sfințitor, profund teologic, în special în imnografie. Acestuia i se adaugă funcția latreutică pe care imnografia o scoate în evidență în ziua liturgică a sărbătorii.

Prin sărbătorire, Ortodoxia nu se limitează liturgic la comemorarea unor date importante din viața Fecioarei, ci are părtășie prin cult cu aceasta. Retrăiește, prin credință, evenimente la fel de ancorate în prezent, ca și atunci când s-au petrecut istoric sau face din fiecare sărbătoare „o promisiune și o pregustare care se realizează desăvârșit în Împărăția veacului ce va să vină” (Vanca 2005) precum și o revărsare de har sublim sesizată de către Sfinții Părinți.

Funcția aceasta o împlinesc conținuturile cântărilor, lecturile liturgice din cărțile de cult, predicile și cuvântările festive, într-un cuvânt slujbele bisericesti. Fiecare sărbătoare are un caracter teologic pronunțat. Maica Domnului este cinstită alături de Sf. Treime căreia i se aduce adorare și închinare. Biserica, cinstindu-o pe Maica Domnului, inclusiv prin sărbători, nu face decât să urmeze vocii divine (Semen 1988).

Sinodul ecumenic de la Efes din anul 431 va definitiva învățătura despre Fecioara Maria. De acum încolo, va începe și ieșirea la lumină deplină a sărbătorilor ce îi sunt dedicate. Mai târziu, numărul lor s-a îmbogățit adăugându-se sărbători din vechi timpuri, dar neoficializate de sinoade și tomosuri sinodale, patriarhale sau imperiale. Sursele liturgice provenind din vechile patriarhii răsăritene dovedesc că acestea aveau, în viața liturgică astfel de sărbători.

Prin instituirea sărbătorilor specifice Maicii Domnului, Biserica a exprimat, cu o minuțiozitate uimitoare și cu o sfântă seriozitate, adevărul evenimentelor din viața ei. Amplificând rolul sărbătorilor în viața liturgică, Biserica a dat și o ripostă la multele erezii cu care a avut de luptat. Textele liturgice ale sărbătorilor dau un răspuns împotrivorilor nașterii feciorelnice și a negării sfințeniei Maicii Domnului (Belu 1941). Cele două extreme spre care tindeau ereziile, Fecioara Maria o femeie căsătorită și fără importanță în istoria mânturii versus divinizarea sa asemenea unei zeități, au întâlnit în textele liturgice dedicate o puternică împotrivire.

O importantă contribuție la atingerea obiectivului urmărit de *Capitolul II* o aduce expunerea celor două caracteristici formale: semnificația sărbătorii și specificul liturgic. La rezultatele expunerii s-a ajuns prin studierea amănunțită a textelor liturgice din cărțile de slujbă și s-a ținut cont de progresele științifice de până acum (Buzescu 1977, 1980 Braniște 2002, 2015 Maggioni 2013).

Momentul care declanșează, în sens fizic, fluxul preacinstirii Maicii Domnului este, în opinia noastră, evenimentul *Adormirii* sale, considerat, din punct de vedere istoric, finalul unei vieți după voia lui Dumnezeu. O viață sfântă care a început de la Nașterea Fecioarei Maria trecând prin Ierusalim și Nazaret încheindu-se uman în cetatea unde S-a născut Dumnezeu, Betleem. Aici Maica Domnului, înconjurată de Apostoli și ucenici de-ai Domnului, a gustat consecința păcatului strămoșesc, moartea și a cunoscut unirea finală cu dumnezeirea prin mutarea sa la Cer.

Asupra aspectelor istorico-liturgice și teologico-duhovnicești ale *Adormirii*, reflectate în patrimoniul cultural al Bisericii una și nedespărțite, însoțite de observațiile științifice contemporane nouă, răsăritene și occidentale, va insista *Capitolul III*.

Tocmai pentru nuanțarea substanțială a acestei propuneri titlul capitolului a fost dat întregii teze. *Sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului în tradiția ortodoxă -aspecte istorico-liturgice și teologico-duhovnicești*. Tema a fost propusă de conducătorul științific al lucrării, Părintele Profesor Doctor Viorel Sava, iar titlul l-am stabilit împreună. De asemenea, Părintele Profesor, a recomandat principalele titluri bibliografice indicând în timp unele noi apariții editoriale în domeniu. Aducem, și prin realizarea acestei teze doctorale, mulțumiri călduroase

Maicii Domnului împreună cu cele datorate conducătorului științific, Părintele Profesor Doctor Viorel Sava.

Pleroma Bisericii a cinstit pentru prima dată evenimentul *Adormirii Maicii Domnului* prin participare directă. Aspectele acestui mod de cinstit au fost consemnate de scrierile apocrife pe care Tradiția bisericească nu le-a respins. Nu avem nicio mărturie că Sf. Apostoli cu toții sau măcar Sf. Ap. Ioan, protectorul ultimei părți a vieții Fecioarei Maria, să fi cinstit alte evenimente din viața Fecioarei, ca de exemplu, zămisirea sau nașterea sa. Însă nu putem nici crede că Fecioara Maria nu a primit cinstea cuvenită celei ce a născut pe Mântuitorul. Mai degrabă credem, și avem și mărturii mai târzii în acest sens, că Fecioara a fost cinstită împreună cu Fiul, căruia i-a fost alături de la *Buna Vestire* până la *Înălțare*, sub aspect pământesc și apoi, în veșnicie, după *Adormirea* sa.

Progresele făcute de cercetarea teologică asupra evenimentului *Adormirii Maicii Domnului* și a sărbătorii dezvăluie până acum destul de puține elemente cunoscute credincioșilor obișnuiți ai Bisericii. Evaluarea și punerea în valoare de către cercetători occidentali și români a unor texte străvechi descoperite în ultimele două secole a necesitat mult timp pentru că au fost scrise în limbi liturgice străvechi. Acesta este și unul dintre aspectele de noutate adus prin teză.

În România au apărut în ultimul deceniu, atât la Iași cât și la București și Sibiu, lucrări ce au darul să valorizeze suplimentar cunoștințele Bisericii despre sărbătoarea *Adormirea Maicii Domnului* sub mai multe aspecte. Din această perspectivă, o sinteză sub raport istoric-liturgic și teologic-duhovnicesc este necesară, fiind exact ce își propune prezentul capitol în contextul general al tezei doctorale. Tocmai de aceea, a fost necesară o reevaluare a surselor biblice, literar-apocrife și liturgice, prin îmbinarea vechilor cunoștințe ale Bisericii în cheie comparativă cu aceste ultime rezultate ale cercetării. Scopul acesteia nu este reinventarea elementelor științifice ale sărbătorii *Adormirea Maicii Domnului*, ci mai degrabă expunerea lor dintr-un alt unghi, cel al completării cunoștințelor de până acum din teologia ortodoxă românească.

Teologii care au scris despre evenimentul propriu zis sunt unanim de acord că nu avem rapoarte biblice, relatările le găsim în Tradiția Bisericii, atât în Răsărit cât și în Apus, influențată de informațiile din voluminoasa colecție de manuscrise antice intitulată generic *Transitus* (Norelli 2020).

Occidentalii se străduiesc să evidențieze manuscrisele drept probe în demonstrarea dogmelor mariologice promulgate în anul 1854 și în anul 1950. Strădaniile lor demonstrează mai degrabă o abordare juridică a elementelor descriptive ale evenimentului *Adormirii*. Un efort

sporit în a argumenta dogmele mariologice în vederea susținerii concluziei papale susținută de magisteriul roman.

Din studierea surselor istorice, liturgice, dogmatice și canonice se observă că sărbătoarea *Adormirii Maicii Domnului* nu beneficiază de o atestare documentară încă din secolul I, când a avut loc evenimentul. În secolul al doilea însă, începem să găsim mărturii despre eveniment, dintre care nu toate s-au păstrat în manuscrise autentice. Fără nicio teamă de a greși, putem intui existența unei surse narative orale asemănătoare „sursei Q”, din care scrierile ulterioare și-au extras esența.

Relatățile s-au transmis multă vreme prin viu grai și abia după perioada de libertate a creștinismului favorabilă organizării sinoadelor ecumenice au început să cunoască lumina redactării în scris. Această situație nu anulează în niciun fel importanța lor în a reconstitui sfârșitul pământesc al Maicii Domnului. Cele două criterii, pentru a fi acceptate între învățăturile Tradiției Bisericii, sunt întrunite: originea apostolică urmată de transmiterea lor prin urmașii acestora imediați și răspândirea pe arii creștine extinse.

Așternerea în scris a putut suferi „diluări” ale formelor prezentării, explicabile prin limitele umane, dar fondul a rămas nealterat. Rolul „filtrării” și „decantării” narațiunilor despre *Adormire* l-a îndeplinit cu succes Biserica. Marile centre creștine ale primelor trei secole au avut cunoștință despre desfășurarea evenimentului. Începând cu secolul IV, li se adaugă Constantinopolul, care va contribui decisiv la dezvoltarea sărbătorii *Adormirea Maicii Domnului*.

Referiri la *Adormire*, directe, conexe sau aluzive găsim în omilii și scrieri ale unor Părinți și scriitori răsăriteni, între care cele mai cunoscute și tipărite în România sunt ale: Sf. Proclu al Constantinopolului (†446), Sf. Modest Patriarhul Ierusalimului (†630), Sf. Gherman al Constantinopolului (†730), Sf. Andrei Criteanul (†740), Sfântul Ioan Damaschin (†749), Sf. Teodor Studitul (†826), Sf. Ioan (Mavropous) al Evhaitelor (†1081 sau 1089), Sf. Grigorie Palama (†1359) Nicolae Cabasila (†1392) și Ilie Miniati (†1714).

Sărbătoarea cunoscută în liturgica ortodoxă drept *Adormirea Maicii Domnului* de la *Ἡ Κοίμησις τῆς θεοτόκου*, din lb. greacă dar și de la *Uspenia*, în slavonă, numită de poporul credincios *Sfânta Marie Mare*, este în zilele noastre deja consolidată tipiconal-liturgic. Ea a cunoscut însă, în timp, o evoluție liturgică ce a fost de la simplitatea locală, unde a început, până la complexitatea universal ortodoxă pe care o știm astăzi. Între manifestarea antică și cea actuală s-au interpus progresiv diferențe de natură să înfrumusețeze în plus actul cultic și să îmbogățească duhovnicește pe cei care participă la slujbele Bisericii din ziua *Adormirii*.

O posibilă asociere cu tradiția creștinismului timpuriu de a considera ziua adormirii unui sfânt data sărbătorii sale (nașterea sa cerească) ne dă dreptul să admitem că evenimentul

Adormirii Maicii Domnului este ca importanță prima sa sărbătoare sau măcar drept momentul care face posibilă apariția celorlalte sărbători. Desigur, perspectiva istorică este alta, pe care deja am văzut-o în capitolul anterior.

Cinstirea *Adormirii* Fecioarei Maria trebuie înțeleasă în contextul mai larg al atmosferei creștine din secolele II – IV. Sursele existente în interiorul studiilor de specialitate demonstrează fără putință de tăgadă nu doar cinstirea mai largă a Fecioarei Maria în cult, ci și cinstirea evenimentului *Adormirii* sale (Norelli 2009), care începe să fie atestată chiar de la sfârșitul secolului III, începutul secolului IV, ca o prelungire și o completare a cinstirii generale.

Apocrifele timpurii ale *Adormirii* și *Mutării la Cer* a Fecioarei Maria, prezintă dovezi mult mai convingătoare ale evlaviei creștine timpurii, pe care le-au preluat și perpetuat scrierile post eveniment ale Părinților bisericești. Textele apocrife întrebuițate drept sursă documentară pentru acest capitol sunt cele din corpusul *Transitus: Cartea Adormirii Mariei*, denumită și *Înmormântarea Mariei*, scrisă inițial în greacă și păstrată în traducere etiopiană clasică (*Ge'ez*), dar și fragmente ale acesteia în limbile georgiană veche și siriacă (aramaică creștină). Mărturii timpurii ale acestei tradiții s-au păstrat în greacă, latină, coptă și irlandeza veche. Dovada vechimii textului vine din fragmentele siriene, traduse din limba greacă, un manuscris de la sfârșitul secolului V.

Demersul de a fi studiate în original are drept dificultate majoră elementul lingvistic. Din fericire, teologia ortodoxă românească se bucură de rodul unor eforturi depuse în ultimul timp la traducerea și publicarea unei părți reprezentative din aceste texte.

Cuvântul Sfântului Ioan Teologul despre Adormirea preasfintei Născătoare de Dumnezeu, Urcarea la cer a Maicii Domnului (Transitus B) și Adormirea stăpînei noastre Născătoare de Dumnezeu și-n veci fecioară Maria, scrisă de Ioan, arhiepiscop al Thesalonicului (Bădiliță 1999).

Relatare asupra Adormirii Preasfintei Născătoare de Dumnezeu și cum s-a mutat [la cer] preaneprihănită Maică a Domnului și Istoria eutihiacă, pe care Sf. Ioan Damaschin o evocă în al doilea său *Cuvânt la Adormire* (Ică jr. 2007).

Limbajul apocrifelor este unul simplu, cu exprimare concretă și directă, în care lipsesc alegoria și aluzia. Apocrifele *Adormirii* sunt pentru exprimarea literară mai degrabă narațiuni naive, ale unor neexperimentați în ale scrisului. Modul de adresare descoperă autori care au asistat în calitate de martori oculari la eveniment sau povestitori foarte siguri pe ceea ce relatează.

Elementele narrative descriu personaje și întâmplări legate în mod direct de evenimentul *Adormirii Maicii Domnului*. Persoanele, începând chiar cu Fecioara Maria, sunt doar nominalizate în aceste narațiuni, fără a fi descris aspectul lor fizic.

Sărbătoarea *Adormirii Maicii Domnului* cunoaște un plin avânt abia după Sinodul III Ecumenic de la Efes (anul 431) sau, după alții, în secolul VII (Kniazev 1998), deși există scrieri cu mult mai devreme, aici existând unanimitate la toți cercetătorii studiați, răsăriteni și apuseni. Evoluția sa a cunoscut, în funcție de spațiul geografic, trei direcții principale: afro-asiatică (monofizită), apuseană (romano-catolică) și răsăriteană (ortodoxă).

În primele trei secole creștine, nu găsim predici sau omilii cu privire la serbarea *Adormirii Maicii Domnului* și în general cu referire la cultul său. Din scrierile apocrife ale perioadei se desprind anumite evenimente din viața ei. Textele provenite din zona teologică siro-iacobită, unele păstrate și în greacă sau latină, aparțin cu certitudine antichității timpurii. Manuscrisele etiopiene, copte, siriace și georgiene din tradiția *Cartea Adormirii Mariei* cuprinse în familia textuală „o frunză de palmier” sunt totodată considerate și cea mai veche atestare a sărbătorii *Adormirii*.

Manuscrisele amintite au apărut post-factum, în mod evident, dar nu au fost inventate pentru a justifica învățături derivate din *Adormirea Maicii Domnului*. Pot fi încadrate la apologii analoge evenimentului pentru a explica și combate învățăturile opozanților din acele timpuri. În Biserica Apostolică Armeană, cunoașterea evenimentului *Adormirii* a pătruns odată cu primirea creștinismului în anul 301 d.Hr., iar calendarul armean de până atunci a fost înlocuit cu calendarul iulian, întrebuintat până la 31 dec. 1923, când a fost adoptat calendarul gregorian. Avem deci o informație care confirmă în secolul IV existența unui eveniment creștin ce venea cel puțin din secolul III.

Apusul creștin cunoștea obiceiul de a sărbători *Adormirea Maicii Domnului* în secolul V, conform atestării de către manuscrisul *Decretum Gelasianum* al papei Gelasiu (492-496), în care este condamnată alături de altele o apocrifă despre *Adormirea Sfintei Maria (Liber qui appellatur Transitus sanctae Mariae)*.

Răsăritul ortodox beneficiază de o primă atestare documentară sigură la sfârșitul veacului al V-lea, cu aproape un secol înainte de generalizarea ei. Calendarul ierusalimitean al epocii avea o zi de cinstire anuală a amintirii Fecioarei Maria pe 15 august (ar putea fi aceeași cu data de 13 august din cele *Șase cărți ale apocrifului?*). Documentele care atestă sărbătoarea *Adormirii* în Răsărit, deși nu sunt mai vechi de secolul VI, nu demonstrează că sărbătoarea a apărut în acest secol, ci doar că de acum ea cunoaște un fast mai deosebit și este extinsă în toate episcopiile Imperiului Bizantin.

Biserica întregă atât în Apus cât și în Răsărit se afla între secolele IV-IX într-un proces de consolidare dogmatică cu consecințe în plan liturgic. Aceasta ar explica într-un fel diferențele modului de adoptare a sărbătorii *Adormirii*. Sfinții Părinți ai acestei perioade nu au considerat necesar să adopte o dogmă legată de sfârșitul pământesc al Maicii Domnului. Tocmai

de aceea, când Biserica Romei a definitivat dogmatic *Adormirea Maicii Domnului*, socotind că faptul s-a produs în modul unei asumări psihosomatice (in corpore, *assumptio*), ierarhii răsăriteni (ortodocși) au considerat aceasta o modificare a evenimentului descris de literatura apocrifă și de tradiția orală, chiar o deviere de la linia tradițională a Bisericii celei una.

După o minuțioasă evaluare, am ajuns la concluzia că aceste texte apocrife au folosit drept surse istorice pentru cărțile de slujbă ortodoxe. Urmărind apariția și evoluția imnografiei liturgice a evenimentului *Adormirii*, se constată pe firul istoriei o prevalență a textelor liturgice în detrimentul presupuselor mărturii prin viu grai. Cunoașterea textelor literare străvechi era la îndemână melozilor, scriitorilor și propovăduitorilor din epoca de aur a patristicii. Cultul ortodox confirmă importanța unor culegeri de texte despre *Adormire*, texte care, deși nu se regăsesc în canonul Scripturii, au un caracter pios.

Din evaluarea surselor literare existente până la ora actuală, reiese că apocrifele în studiu, deși neincluse în canonul biblic, sunt de autoritate notabilă în Biserica nedespărțită. Autoritatea apocrifelor în formarea învățaturii despre Maica Domnului în general și privitoare la *Adormire* în particular vine din „originea” lor și din întrebuințarea timpurie în cult, unele sub formă chiar de pericope liturgice în bisericile necalcedoniene.

Manuscrisele apocrife ale *Adormirii*, catalogate și grupate, au făcut obiectul cercetării pentru diverși teologi romano-catolici, cu precădere după promulgarea dogmei *Imaculata Concepție* în anul 1854 cu care este pusă în legătură dogmatică și *Assunzione*.

Analizate împreună, „familii” sau „tradiții” textuale, conțin cel puțin patru însușiri comune:

1. Fecioara Maria moare în casa ei din Ierusalim;
2. cel puțin câțiva dintre Apostoli (sau toți) sunt prezenți;
3. Domnul Hristos primește sufletul Maicii Sale atunci când acesta se desprinde de trup;
4. Fecioara Maria este luată cu trupul și/sau sufletul în Rai iar iudeii prezenți sunt descriși

a fi împotriviți acesteia.

Simone Claude Mimouni distinge trei concepții principale despre *Adormire* din textele străvechi, preluate mai apoi de toți succesorii săi:

- a. adormirea fără înviere;
- b. adormirea și înălțarea la cer;
- c. înălțarea la cer cu sau fără adormire.

Părintele diac. Ică jr. și patrologul Bădiliță clasifică textele apocrifelor *Adormirii* în „dormiționiste” și „asumpționiste” ținând cont de modul în care este descris evenimentul.

Textele în limba română de care dispunem aparțin, primul, familiei „Betleem”, numită și „Betleem și tămâieri”, întrucât de la mormântul Domnului din Ierusalim, unde Fecioara mergea zilnic să tămâieze, s-a întors la Betleem, unde îi era casa; al doilea, familiei „ramurii de

palmier”, pentru că Fecioara Maria, anunțată fiind de sfârșitul ei, primește de la înger în timp ce era în Ierusalim o „ramură de palmier” și este îndemnată să meargă pe Muntele Măslinilor. Pentru noi este foarte important să știm că, prin vechimea lor, textele despre *Adormire* demonstrează existența unui cult primar al Maicii Domnului.

Biserica Ortodoxă își cinstește liturgic mijlocitoarea către Fiul, fapt devenit posibil prin mutarea Fecioarei Maria la Cer după adormirea sa. Sărbătoarea *Adormirii* semnifică dar și marchează în Ortodoxie un început care a continuat unei morți. În moarte, descrisă de izvoarele scrise ca o adormire, Fecioara Maria nu a fost supusă degradării corpului, putrezirii, consecință naturală a păcatului strămoșesc dar nici nu a fost exonerată de la a gusta moartea asemenea fiecărui om de la Adam încoace.

Momentul propriu zis al morții sale, felul în care s-a petrecut, este descris atât în *Urcarea...* cât și în *Adormirea...* Această tradiție bazată pe textele apocrifele arătate mai înainte se pare că au avut o mai mare influență în Răsărit decât în Apus. Roma le-a cunoscut la rândul ei, dar a preferat să le interpreteze în așa fel încât să corespundă cu concepția sa despre *Assunzione*.

Concluzionăm că sărbătoarea *Adormirea Maicii Domnului* are în Ortodoxie, moștenind cele fixate anterior de Sf. Părinți, păstrători ai predaniilor Părinților Apostolici, următoarele semnificații:

- a. bucurie a Fecioarei împărtășită cu tot Cerul și cu oamenii de atunci și de acum;
- b. moarte obișnuită dar lină asemenea unei adormiri;
- c. îngropare (așezare în mormânt) pentru trei zile dar fără coruperea naturală¹;
- d. urcare, ridicare, mutare la Cer.

Pe acestea în mod fericit le trăiește viața liturgică a Bisericii cu fiecare slujbă din ziua prăznuirii *Adormirii Maicii Domnului*. Pentru a completa cadrul descriptiv al evenimentului *Adormirii*, cadru pe care iconografia și scriitorii bisericești l-au fructificat în realizările lor liturgice, este necesar, credem noi, a stabili din textele studiate reperele sau coordonatele istorico-geografice relevante: vârsta Fecioarei Maria și locul unde Apostolii i-au depus temporar trupul.

Niciunul dintre autorii scrierilor apocrife nu consemnează o dată istorică precisă a petrecerii întâmplărilor de la eveniment. Manuscrisele acelea memorau ceva ce depășea cu mult sfera reportajului. Mediul religios necreștin fie nu a memorat nimic despre acesta, deși conform scrierilor nu putea trece neobservat, fie au fost pierdute odată cu distrugerea Templului din anul 70 de către oștirea romană condusă de împăratul Titus. Cronografia Templului din Ierusalim nu

¹ Trupul adormit al Maicii Domnului nu a fost supus descompunerii așa cum se întâmplă la ceilalți oameni imediat după moarte (n.n.).

oferă niciun detaliu. Explicația poate consta în faptul că evenimentele legate de sfârșitul vieții pământești a Mântuitorului nu s-au păstrat în documentele Templului. Și dacă pentru Mântuitorul evenimentele s-au păstrat scrise în Evanghelii, pentru Maica Sa ultima consemnare biblică este cea de la Cincizecime (F. Ap. 1,13-14). După acest moment singurele mărturii le avem din Sf. Tradiție care include și unele detalii din apocrifele *Adormirii*. Mărturiile în cauză au fost apoi dezvoltate de unii Părinți și scriitori bisericești despre care am amintit deja.

De-a lungul istoriei, părerile despre vârsta Maicii Domnului la momentul adormirii sale au fost destul de împărțite și contradictorii. Cărțile de slujbă, *Mineiul* și *Sinaxarul*, nu surprind în conținuturile lor acest amănunt. Contradițiile din relatările antice au determinat tratarea acestei teme. Însă independent de vârsta avută la *Adormire*, aportul Maicii Domnului la istoria mântuirii rămâne același.

Astăzi problema locului unde temporar a fost depus trupul neînsuflețit al Fecioarei Maria este rezolvată limpede și clar. Anterior cu mult scierii imnurilor liturgice, aspectul era cunoscut din două surse: existența unei biserici chiar pe acel loc și din mențiunile pe care le fac scrierile apocrife ale *Adormirii*. Biserica din satul Ghetsimani prin însăși existența sa este o primă atestare a cinstirii sărbătorii *Adormirii* în tradiția răsăriteană. După începutul libertății creștine, o formă de închinare frecventă era pelerinajul la locurile sfinte din Palestina.

Indiferent cum am situa cronologic scrierile apocrife, ante sau post perioadei începerii pelerinajelor, descoperim un fapt cel puțin interesant dacă nu chiar de-a dreptul surprinzător: aceste două elemente sunt interdependente pentru că au în centralitatea lor aceeași persoană. Dacă scrierile sunt anterioare, atunci povestirile lor au avut rol de magnet, au fost ca o reclamă pentru pelerinaj la locul sfânt al îngropării Maicii Domnului. Admițând că pelerinajele au generat scrierea apocrifelor, atunci ele cu siguranță s-au bazat pe o tradiție orală existentă local.

Expunând anterior elementele descriptive ale evenimentului *Adormirii Maicii Domnului*, am atins, nu fără intenție, specificul extern al sărbătorii. Pe toate acestea le întâlnim în ceea ce în mod intrinsec conține cultul sărbătorii *Adormirii*. Pentru a spori înțelegerea privitoare la importanța acestora, este necesară și o punere în lumină a specificului liturgic reflectat în imnografie, iconografie și cuvântări. Acestea sunt parte integrantă a cultului *Adormirii*, de aceea este necesară o precizare. Pe oricare dintre aceste trei componente am elimina, chiar și doar una, obținem un cult incomplet. Cultul ortodox și dogma se află în legătură organică, de aceea orice deformare a cultului duce automat la „desfigurarea” dogmei (Belu 1941). Dintr-odată subiectul cultului (slujba) se denaturează și nu își mai atinge obiectivul.

În perioada de efervescentă maximă a cultului Fecioarei Maria, Sfântul Andrei Criteanul afirmă că mijlocirea Maicii Preacurate nu a încetat odată cu *Nașterea*, creșterea și *Înălțarea*

Fiului și nici cu *Adormirea* ei. Ea a fost și a rămas o pururea rugătoare la Dumnezeu pentru Biserica.

Așa cum se prezintă astăzi în liturgica Ortodoxă, este limpede că sărbătoarea în ansamblul ei împletește în sine o întreită semnificație: adormirea, îngroparea și mutarea la Cer. Toate evenimentele sunt serbate într-o singură zi pentru a marca distincția dintre Moartea, Îngroparea, Învierea și Înălțarea Fiului Său. Tocmai de aceea *Adormirea* concentrează în liturghisirea cu această ocazie îndemnul spre sărbătoare și spre amintirea a ceea ce a avut loc la sfârșitul pământesc al vieții Maicii Domnului prin cântări și rostiri destinate retrăirii duhovnicești a însemnătății evenimentului.

În acest capitol insistăm comparativ asupra semnificației și specificului liturgic în cele trei spații creștine: necalcedonian, romano-catolic și ortodox. Momentul festiv este pregătit printr-o perioadă ascetică. Mărturiile despre postirea din primele două săptămâni ale lunii August au început să se înmulțească după ce *Adormirea* a fost considerată (declarată) între praznicele împărătești, ceea ce nu înseamnă că înainte de aceasta nu a existat postire în cinstea sărbătorii. Întâlnim în istoricul postului *Adormirii* o practică antică a calendarului Bisericii Armene, anume cele trei zile de sărbătoare pentru fiecare din cele cinci solemnități liturgice anuale dedicate *Adormirii Maicii Domnului*. Tocmai de aceea considerăm că acele trei zile liturgice speciale care însoțesc astăzi praznicul *Adormirii* vin din practica străveche a Bisericii una.

Perioada de aur a compunerii imnurilor dedicate sărbătoririi *Adormirii* și mutării la Cer a Maicii Domnului se cuprinde între secolele VII-IX. Secolul VIII se încadrează perfect în ceea ce Patrologia ortodoxă definește a fi perioada patristică. Părinții perioadei fie pun în lumină, fie completează, prin contribuția lor teologic-poetică slujba sărbătorii *Adormirii*. În cazul nostru, cea care ne interesează în mod direct. Observăm că imnografia *Adormirii* poate fi periodizată pe criteriul patristic dar și pe criteriul aportului la definitivarea cântărilor bisericesti până la întregirea deplină, la forma pe care o avem astăzi. Totodată imnografia permite și o analiză stilistică din care se desprind principalele figuri de stil ce expun elementele teologice ale sărbătorii.

Icoana praznicului înfățișează evenimentul descris în scrierile apocrife și mai exact cele pe care le-a reținut din acestea Sfântul Ioan Damaschin în *Omiliile* și *Canonul* sărbătorii. În lăcașul de cult ortodox, icoana *Adormirii* se află în cel puțin trei locuri: pe catapeteasmă în registrul praznicelor împărătești, al treilea, pe epitaful dedicat sărbătorii, scos în procesiune la slujba *Prohodului Maicii Domnului*, și pe tetrapod înaintea Sf. Altar, alături de icoana hramului, unde stă până la Odovanie (23 august).

Mai poate fi întâlnită pe o frescă ce înfățișează *Adormirea Maicii Domnului*, deasupra ușii de la ieșire (Quenot 1993) la fel cum, unde bisericile au, în diaconicon sau veșmântar (Sava 2012). Putem să alăturăm ideii, dintr-un alt context, că icoana completează prin imagini propovăduirea Evangheliei, dar printre veștile bune despre mântuirea noastră este și aceea că după *Adormire*, Maica Domnului s-a mutat la Cer.

Teologia Liturgică ortodoxă, fie sub aspect teoretic, fie sub aspect practic, pune în operă (prin slujbele sărbătorii) eforturilor Sf. Părinți și confirmă în mod absolut tradiția *Adormirii*. Biserica Ortodoxă s-a învrednicit să fie păstrătoarea cunoștințelor despre eveniment. Constantinopolul, ca exponentul cel mai vizibil al ei în secolele IV-IX, a pus în valoare tradiții liturgice ale *Adormirii* din cele mai vechi patriarhii: Ierusalim, Antiohia și Alexandria. Tradiția receptă a *Adormirii* s-a plămădit aici.

Capitolul IV arată cum au pătruns în creațiile religioase populare românești momentele finale ale vieții Maicii Domnului, nu în sens modal ci cantitativ. Evenimentul morții sale este văzut doar ca o adormire și mutarea la Cer înțeleasă ca un transfer convenit celei ce „întru naștere fecioria ai păzit”, fiind însușite de mentalul colectiv popular. Aceste expresii tradiționale formează un tezaur cultural inclus în patrimoniul național, alipindu-se strâns identității ortodoxe românești.

Sărbătoarea *Adormirii Maicii Domnului* devine un prilej de manifestare a evlaviei către aceasta, dar și o ocazie de a căpăta din darurile duhovnicești care înconjoară această sărbătoare. Este o teologie populară trăită masiv de comunitățile de creștin ortodocși din toate provinciile istorice românești. Este mărturisitoare și, în același timp, pedagogică.

Acumularea fondului tradițional popular românesc s-a produs în timp. Uneori putem vorbi despre tradiție cu origini ancestrale. Vatra acesteia la noi este satul românesc și târgurile locuite. Soliditatea ei s-a verificat prin rezistența și perpetuarea în timp. Unele s-au pierdut, fie pentru că au fost înlocuite (încreștinate), fie pentru că au trecut în uitare.

Etnografii au cercetat, descoperit și promovat tradiția populară, creștină sau nu. Tradiția populară însumează și o componentă spirituală, dar și mai mult decât atât, multe din practicile ei fiind sincretiste într-un amalgam de manifestări sociale, religioase și culturale. Descântecurile, blestemele, bocetele și incantația în care se regăsesc atât persoanele divine, cât și puterile răului, sunt doar o excrescență aparent religioasă a tradiției populare.

Întâlnim o evlavie populară către Maica Domnului, care, în cea mai mare parte, are drept izvor relatările apocrife ale *Adormirii* și nu numai. Accesul poporului la narațiunile teologice s-a făcut prin intermediul slujbelor bisericești. Manifestările de bucurie populară, însoțite de obiceiuri specifice din 15 August, pelerinaje la mănăstiri, parada marinei la Constanța,

hramurile și multe altele sunt rodul credinței puternice în puterea mijlocitoare a Maicii Domnului.

Fondul arheologic al tradiției populare a ortodocșilor români, legată de cinstirea *Adormirii Maicii Domnului*, păstrează prea puține documente scrise și nici acestea dintr-o perioadă foarte avansată a creștinismului, chiar dacă pe teritoriul locuit de românii străvechi această formă de a cinsti prin sărbători pe Născătoarea de Dumnezeu poate fi considerată la fel de veche ca și pătrunderea creștinismului însuși.

Etnografii și cercetătorii români încep să fixeze în scris amintita tradiție după întemeierea statului modern român. Așa se face că înainte de secolul XVIII documentele care descriu sărbătorirea *Adormirii* fie sunt generale și aluzive, fie lipsesc cu adevărat.

Se constată în tradiția populară românească două forme de manifestare: una în cadru particular, exprimat de un număr restrâns de oameni, și una publică sau solemnă. Prima formă cuprinde expresii din viața de zi cu zi, a doua se manifestă strict în legătură cu ziua de Sfânta Marie la biserici și mănăstiri, pe malul Mării Negre și în porturi. Ambele forme converg spre același scop, chiar dacă în mod diferit.

Pelerinajele organizate cu această ocazie arată dimensiunea dragostei față de Maica Domnului la a cărei *Adormire* creștinii țin să fie prezenți. Așa cum Maica Domnului se află mai presus de cele nouă cete îngerești, tot la fel veghează asupra acestei salbe de nouă mănăstiri românești. De aceea, poate nu întâmplător, România mai este numită și „Grădina Maicii Domnului”.

Cele mai simțitoare cântări bisericești ale tradiției populare românești sunt **Picesnele**. Acestea sunt adevărate creații artistice populare, unele anonime, încărcate de fior și simțire religioasă. Picesnele au pătruns cu încetul chiar în interiorul Sf. Liturghii și se cântă de obicei în timpul împărtășirii clericilor la *Chinonic* sau separat de acesta.

Picesnele au un conținut tematic variat, centrat în special pe comportamentul moral creștin dar și orientat spre mulțumire și laudă adusă lui Dumnezeu, Maicii Domnului și sfinților. Acestea se cântă cu precădere în bisericile parohiale, dar au fost adoptate și de artiști populari și coruri bisericești.

Solidaritatea cu *Adormirea și mutarea la Cer* a Maicii Domnului de care dă dovadă tradiția populară românească demonstrează unitatea credinței în rândul poporului cu Biserica. Sf. Tradiție este izvorul adevărat al pietății populare, exprimată de popor prin obiceiuri și cântări de folclor religios. Este o dogmatică populară vie și pătrunzătoare în inima și sufletul neamului românesc. Transpunerea evenimentului și a elementelor sărbătorii în formă populară nu este decât un împrumut cultural restituit cu simțire și trăire folclorică religioasă. Astfel, se poate

vorbi de un aport considerabil al tradiției populare la creșterea evlaviei față de Maica Domnului, transmisă fiecărei generații.

Bibliografie selectivă

A. 1. Sfinți Părinți

1. **Sfântul NICOLAE CABASILA**, *Trei omilii la Nașterea la Bunavestire și la Adormirea Preasfintei Maici a lui Dumnezeu*, Editura Icos, f. loc., 1999;
2. **IDEM**, *Cuvântările teologice: la Iezechiel – Hristos - Fecioara Maria*, studiu introd. și trad. de diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2010;
3. **Sfântul ANDREI CRITEANUL**, *Omiliile I-III la Adormirea Preasfintei Stăpânei noastre, Născătoarea de Dumnezeu*, traducere Laura Enache și editare pr. Dragoș Bahrim, în „Teologie și Viață”, Serie nouă – anul XXIX (XCV), nr. 5-8, mai-aug., 2019, Editura Doxologia, Iași, 2019;
4. **Sfântul IOAN DAMASCHIN**, *Cuvânt de laudă la Adormirea Prealăudatei Preaslăvitei și Bindecuvântatei Stăpânei noastre de Dumnezeu Născătoarea și Pururea Fecioară Maria*, traducere de preot D. Fecioru în „Mitropolia Olteniei” nr. 7-8, 1964;
5. **IDEM**, *Cuvânt la Nașterea Preasfintei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu*, traducere de preot dr. D. Fecioru, în „Mitropolia Olteniei”, nr. 9-10, 1966;
6. **IDEM**, *Omilia la Bunavestire a îngerului despre Întruparea lui Hristos către neprihănită noastră stăpână Maria*, traducere de Ierom. Constantin Chirilă, în „Teologie și Viață”, 1990;
7. **IDEM**, *Al doilea Cuvânt de laudă la Preacuvioasa Adormire a Maicii Domnului*, în vol. col. *Cuvântări de laudă la Adormirea Maicii Domnului*, Editura Sophia, București, fără an;
8. **IDEM**, *Omilia la Nașterea și Adormirea Maicii Domnului*, traducere din lb. fr. de prof. Paul Bălan, Editura Agapis, Neamț, 2009;
9. **IDEM**, *Cuvântări la Sărbători împărătești, la Sărbători ale Maicii Domnului și la Sfinți*, trad. de Pr. Dr. Gabriel Mândrilă și Laura Mândrilă, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2010;
10. **EPIFANIE MONAHUL, SIMEON METAFRASTUL, MAXIM MĂRTURISITORUL**, *Trei Vieți bizantine ale Maicii Domnului*, traducere și postfață de diac. Ioan I. Ică jr., Editura Deisis, Sibiu, 2007;
11. **Sfântul GHERMAN AL CONSTANTINOPOLULUI**, *Omiliile I-III, la Adormirea Maicii Domnului*, traducere Laura Enache și editare pr. Dragoș Bahrim, în „Teologie și Viață”, Serie nouă – anul XXIX (XCV), nr. 9-12, sept.-dec., 2019, Editura Doxologia, Iași, 2019;
12. **Sfântul NICODIM AGHIORITUL**, *Noul Theotokarion. Canoanele aghiorite ale Maicii Domnului*, trad. din lb. gr. de Laura Eache, ed. a 2-a revizuită și adăugită, tipărită cu binecuvântarea Înaltpreasfințitului Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Editura Doxologia, Iași, 2019;

A. 2. Monografiile mariologice

13. **BELU**, Prof. Dr. D. I., *Maica Domnului in lumina imnelor liturgice*, Tiparul Tipografiei și Librăriei diecezane, Caransebeș, 1941;
14. **CUNNINGHAM**, Mary B., *Maica Vieții – învățătura ortodoxă despre Maica Domnului*, traducere din lb. engl. Dragoș Dâscă, Editura Doxologia, Iași, 2017;
15. **DINU**, Pr. Adrian, *Fecioara Maria-prototip al vieții duhovnicești - tâlcuire a operei Sfântului Irineu de Lyon-*, Editura Doxologia, Iași, 2010;
16. **Idem**, *Maica Domnului în Teologia Sfinților Părinți*, Editura Trinitas, Iași. 2004;

17. **DIONISIATUL**, monah Teoclit, *Maica Domnului în Teologia și iconografia Sfinților Părinți*, traducere de Cristina Rogobete și Adrian Marinescu, Editura Bizantină, București, 2002;
18. **GAMBERO**, Luigi, *Mary and the Fathers of the Church*, trans. by Thomas Buffer, Ignatius Press, San Francisco, 1999;
19. **GILA**, Angelo, *Le più antiche testimonianze letterarie sulla morte e glorificazione della Madre di Dio. I racconti sul Transito di Maria tra fede e teologia*, Edizioni Messaggero, Padova, 2010;
20. **ICĂ jr.**, Diac. Ioan I., *Maica Domnului în teologia secolului XX și în spiritualitatea isihastă a secolului XIV: Grigorie Palama, Nicolae Cabasila, Teofan al Niceei*, Editura Deisis, Sibiu, 2008;
21. **KNIAZEV**, Alexis, *Maica Domnului în Biserica Ortodoxei*, trad. de Lucreția Maria Vasilescu, Editura Humanitas, București, 1998;
22. **NORELLI**, Enrico, *Marie des apocryphes: enquête sur la mere de Jesus dans le christianisme antique, Christianisme antiques*, Labor et Fides, Geneva, 2009;
23. **IDEM**, *Fecioara Maria în scrierile apocrife: un studiu referitor la Maica Domnului în creștinismul antic*, trad. din lb. franc. Ștefan Munteanu, tipărită cu binecuvântarea ÎPS Teofan, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Editura Doxologia, Iași, 2020;
24. **PELIKAN**, Jaroslav, *Fecioara Maria de-a lungul secolelor locul ei în istoria culturii*, trad. din lb. engleză de Silvia Palade, Editura Humanitas, București, 1998;
25. **PERROT**, Charles, „*Binecuvântată ești tu între femei*” (Luca 1,42). *Fecioara Maria în contextul primului secol creștin*, trad. lb. franceză Ștefan Munteanu, Editura Doxologia, Iași, 2018;
26. **PITRE**, Brant, *Isus și rădăcilnile evreiești ale Mariei*, traducere din engleză de Monica Broșteanu, Editura Humanitas, București, 2020;
27. **SCHMEMANN**, Alexander, *Maica Domnului*, traducere Cezar Login, Editura Patmos, Cluj-Napoca, 2010;
28. **SHOEMAKER**, Stephen J., *Ancient Traditions of the Virgin Mary's Dormition and Assumption*, Oxford University Press, 2006;
29. **IDEM**, *Fecioara Maria în credința și evlavie creștină primară*, traducere Lucian Filip, Editura Doxologia, Iași, 2018;
30. **ȚEPELEA**, Pr. Dr. Marius, *Mariologia primelor trei secole - Fecioara Maria în Tradiția Bisericii Primare*, Editura Emia, Deva, 2004.

A. 3. Manuale de Liturgică

31. **BRANIȘTE**, Pr. Prof. Dr. Ene, *Liturgica Generală I*, ed. a III-a, îngrijită de pr. Eugen Drăgoi, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2002;
32. **IDEM**, Pr. Prof. Dr. Ene, *Liturgica Specială*, ediția a IV-a, Editura „Lumea Credinței”, București, 2005;
33. **IDEM**, Pr. Prof. Dr. Ene, *Liturgica Generală, cu noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină I*, Editura Basilica, București, 2015;
34. **VANCA**, Lect. univ. dr. Dumitru, *Liturgica – suport de curs pentru anul 2, semestrul I - „Universitatea 1 Decembrie 1918”*, Facultatea de Teologie Ortodoxă, Alba Iulia, 2005;
35. **WEISER**, Francis X., S.J., *Handbook of Christian Feasts and Customs. The Year of the Lord in Liturgy and Folklore*, Copyright 1952 by Francis X. Weiser, Copyright 1954, 1956, 1958 by Harcourt, Brace and Company, Inc., New York.

B. Cărți de cult

36. ***, *Acatistier*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române București 1971 și ediția 2002;
37. ***, *Anuar Liturgic și Tipiconal 2019*, publicat cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2018;
38. ***, *Anuar liturgic și tipiconal 2021*, publicat cu binecuvântarea Preafericitului Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2020;
39. ***, *Κανοναριον 2018*, Αποστολική Διακονια της Εκκλησιας της Ελλάδος, Αθήνα, 2018;
40. ***, *Mineiul pe Septembrie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003;
41. ***, *Mineiul pe Octombrie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2004;
42. ***, *Mineiul pe Noiembrie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005;
43. ***, *Mineiul pe Decembrie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005;
44. ***, *Mineiul pe Ianuarie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al B.O.R., București, 1997;
45. ***, *Mineiul pe Martie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007;
46. ***, *Mineiul pe Mai*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2012;
47. ***, *Mineiul pe Iulie*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002;
48. ***, *Mineiul pe August*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003;
49. ***, *Μηναιον του Αυγουστου, περιεχον απασαν την ανηκουσαν αυτω ακολουθιαν, διορθωθεν το πριν υπο Βαρθολομαιου Κουτλουμουσιανου του Ιμβριου και παρ' αυτου αυξηθεν τη του τυπικου προσθνηκη κατα την διατιξιν, της αγιας του χριστου μεγλης εκκλησιας ης τη εγγραφωι αδειαι αναθεωρηθεν και ακριβως επιδιορθωθεν, εκδοσις της Αποστολικης Διακονιας της Εκκλησιας της Ελλαδος, εν Αθηναις, 1973;*
50. ***, *Octoih Mare*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003;
51. **PANN**, Anton, *Tipic Bisericesc*, tipărit prima dată la București - 1851 în tipografia lui Anton Pann, Descifrare din chirilică și dată iarăși la tipar după un veac jumătate și mai bine de Preot Ion Andrei Țârlescu, Se tipărește cu binecuvântarea Preasfințitului Părinte Galaction, Episcopul Alexandriei și Teleormanului, Editura Andreas Print, București, 2011;
52. ***, *Sinaxarul. Viețile Sfinților*, vol. IV, luna Decembrie, autor ierom. Macarie Simonopetrul, traducere din lb. franceză rasof. Irina, Ioana Căpitănescu și Elena Soare, Editura Sfântul Ioan Casian a Mitropoliei Ortodoxe Române a Europei Occidentale și Meridionale, București, 2015;
53. ***, *Synaxaire (Le), Vie des saints de l'Eglise orthodoxe*, Adaptation française par le hiéromoine Macaire de Simonos-Petras, Décembre-Janvier, Edition To perivoli tis Panaghias Thessaloniki, Greece, 1988;
54. ***, *Tipicul cel Mare al Sfântului Sava cel Sfințit*, Tipografia Sfintei Mitropolii din Iași, 1816;

55. ***, *Triod*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000;
56. ***, *Viețile Sfinților de peste tot anul*, tipărită cu binecuvântarea Prea Sfințitului Părinte Galaction, Episcopul Alexandriei și Teleormanului, Editura Biserica Ortodoxă, Alexandria, 2003;

C. Dicționare și Enciclopedii

57. ***, *Dictionary of Christian Biography*, edited by Michael Walsh, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 2001;
58. ***, *Encyclopedia of the Middle Ages*, Vol. 1, editors Andre Vauchez in association with Barrie Dobson, Michael Lapidge, Routledge, Cambridge, 2000;
59. *Dicționar de termeni și concepte teologice*, autor Radu Bobică, Editura Coresi, București, 2020;
60. DAVIES, J.G., *The New Westminster Dictionary of Liturgy and Worship*, The Westminster Press, Philadelphia, Pennsylvania, U.S.A., 1979;

D. Studii și articole de Mariologie

61. BRANIȘTE, Pr. Prof. Ene, *Cinstirea Maicii Domnului în cultul ortodox și formele ei de exprimare*, în „Ortodoxia”, nr. 3, 1980;
62. BUZESCU, Pr. Nicolae, *Teotokos și Hristologia în canoanele, stihirile, dogmaticile și troparele Octoihului Mare*, în „Ortodoxia” nr. 1, 1977;
63. IDEM, Pr. Prof. Dr. Nicolae C., „*Panaghia Teotokos*” în *innologia Mineielor*, în „Ortodoxia”, anul XXXII, nr. 3, iul.-sept., 1980;
64. IDEM, *Dreapta învățătură a Bisericii despre Prea Sfânta Născătoare de Dumnezeu*, în „Mitropolia Olteniei”, nr. 1-3, 1982;
65. DINU, Pr. Lect. Dr. Adrian, *Cultul și sărbătorile Maicii Domnului în Epoca Patristică*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” (Serie Nouă), Teologie*, Tomul VI, 2001, Editura Universității „Al. I. Cuza”;
66. IDEM, *Credință și evlavie marială la Sfinții Părinți*, în *Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” (Serie Nouă), Teologie*, Tomul VII, 2002, Editura Universității „Al. I. Cuza”;
67. IDEM, *Fecioara Maria în scrierile Fericitului Augustin*, în „Teologie și Viață”, nr. 1-6, 2003;
68. IDEM, Pr. Adrian, *Crainicul adevărului și apărătorul neînduplecat al Tradiției ortodoxe*, în „Teologie și Viață”, nr. 1-6, 2004;
69. PÎSLARU, Pr. Matei, *Sărbătoarea „Adormirea Maicii Domnului”. Vechimea ei și locul unde se află mormântul Sfintei Fecioare Maria*, în „Glasul Bisericii”, revista oficială a Sfintei Mitropolii a Ungrovlahiei, anul XIX, nr. -8, august-sept., 1960;
70. SAVA, Pr. Drd. Viorel, *Cultul Maicii Domnului în catolicism și ortodoxie. Studiu comparativ*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” - Teologie*, Iași, Tomul II, 1993-1994;
71. IDEM, Pr. Viorel, *Învățătura despre Maica Domnului și reflectarea ei în cultul și în iconografia ortodoxă*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” - Teologie*, Iași, 1997-1998;
72. IDEM, Pr. Conf. Dr. Viorel, *Hristocentrismul sărbătorilor mariologice*, în “Teologie și Viață”, nr. 7-12, 2003;
73. SEMEN, Pr. Prof. Petre, *Despre cinstirea Maicii Domnului*, în „Mitropolia Olteniei”, anul XL (1988), iul.-aug., nr. 4;
74. STĂNILOAE, Pr. Prof. Dr. D., *Învățătura despre Maica Domnului la ortodocși și la catolici*, în „Ortodoxia”, anul II, 1950;

75. **IDEM**, *Maica Domnului ca mijlocitoare*, în „Ortodoxia”, nr. 1, 1952;
76. **IDEM**, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. 2, București, 1978;
77. **IDEM**, *Maica Domnului, Ocrotitoarea*, în „Glasul Bisericii”, nr. 9-10, 1979;
78. **IDEM**, *Maica Domnului în prologul Evangheliei de la Luca*, în „Ortodoxia”, nr. 3, 1980.

E. Lucrări auxiliare

79. **CAVARNOS**, Constantine, *Ghid de iconografie bizantină*, traducere din lb. engl. Anca Popescu, îngrijitor de ediție și coordonator artistic Ștefan Ionescu-Berechet, Editura Sophia, București, 2005;
80. **COBZARU**, Arhim. Dumitru, *Monografia Mănăstirii „Adormirea Maicii Domnului” Nicula*, ed. a IV-a, Editura Ecclesia, Nicula, 2010;
81. **DIONISIE**, din Furna, *Erminia picturii bizantine*, Editura Sophia, București, 2000;
82. **GROSSI**, Vittorino, *Il Decretum Gelasianum: Nota in margine all'autorità della chiesa di Roma alla fine del sec. V*, Edizione Augustinianum, Roma, 2001;
83. **IUGA**, Dumitru, *Obiceiuri de vară*, în „Memoria Ethnologica”, nr. 8-9, iul.-dec., 2003;
84. **MARIAN**, Simeon Florea, *Înmormântarea la români*, studiu etnografic, Edițiunea Academiei Române, Lito-Tipografia Carol Göbl, strada Domnei 16, Bucuresci, 1892;
85. **IDEM**, *Vrăji, farmece și descânțece*, Extras din *Analele Academiei Române*, seria II, Tom. XV, Memoriile secțiunii literare, Lito-Tipografia Carol Göbl, strada Domnei 16, Bucuresci, 1893;
86. **IDEM**, *Tradiții populare române din Bucovina*, Imprimeria statului, Bucuresci, 1895;
87. **IDEM**, S. F., *Sărbătorile la români*, Editura Academiei Române, București, 1901;
88. **IDEM**, *Legendele Maicii Domnului*, Editura Ecco, Cluj-Napoca, 2003;
89. **MĂRCULEȚ**, Prof. Dr. Ioan și **Mărculeț**, Dr. Cătălina, *Mănăstirea Curtea de Argeș-Aspecte geografice*, în „Studii slătinenene”, anul VII, vol. XIII, nr. 2, 2013;
90. **PAMFILE**, Tudor, *Sărbătorile la români*, vol. I-III, Editura Saeculum Vizual, București, 2018;
91. **SANTIAGO**, Martin, *Il Vangelo segreto di Maria*, trad. lb. it., Ada Jachia Feliciani, Edizioni San Paolo s.r.l., Milano, 2001;
92. **SAVA**, Pr. Prof. Dr. Viorel, *“În Biserica slavei Tale”. Studii de teologie și spiritualitate liturgică*, vol. II, ed. a II-a, Editura Doxologia, Iași, 2012.
93. **SEMEN**, Pr. Conf. Dr. Petre, *Icoana în Biblie*, Editura Fides, Iași, 1998;
94. **ȘOIMA**, Preot Gheorghe (1911-1985), *Scrieri de Teologie și Muzicologie*, ediție îngrijită de Pr. Prof. Univ. Dr. Vasile Grăjdian și Prof. Cornelia Grăjdian, Editura Universității „Lucian Blaga”, Sibiu, 2010;
95. **WILSON**, H. A., *The Gelasian Sacramentary*, Harvard College Library, Acme Bookbinding, Charlestown, Massachusetts, 2003;